

XVIII-XIX ҒҒ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

М.О. ЖҰМАҒАЛИЕВА *, Г.Б. ИЗБАСАРОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*E-mail: moldir_zhumagaliyeva01@mail.ru

Андатпа. Бұл мақалада батырлар институтының қалыптасуы қарастырылып, институт ретінде даму тарихы талданады. Батырлар институтының тарихнамасына шолу жасалып, қарастырылып отырған мәселе зерттеулерінде кездесетін авторлардың еңбектерін талдай отыра, батырлар институтының қазақ қоғамындағы рөліне, қызметіне баға беріледі. Батырлар институты революцияға дейін және кеңестік кезеңде, қазіргі авторлардың зерттеулерінде де қарастырылған зерттеу тақырыбы. А.И.Левшин еңбегі, А.И.Тевкелевтің кіші жүзеге жасаған елшілік сапарындағы күнделігі, М.П.Вяткин және т.б. авторлардың еңбектері батырлар институтына қатысты алғашқы деректер беретіндігіне байланысты мақалада осы еңбектердегі авторлардың негізгі ойлар мен пікірлерін талдауға басымдылық берілді. Әр кезеңдегі авторлардың еңбектеріндегі батырлар институтына қатысты пікірлерді талдай отырып, XVIII-XIX ғғ қазақ қоғамындағы батырлар институты және оның трансформациясының барысы тарихы көрсетіледі. Батырлар институтының трансформацияның алғышарттары талданып, оның негізгі себебі ретінде Қазақстанның Ресейге қосылуы көрсетіледі. Институттағы өзгерістердің салдарлары мен қоғамға әсері талданады. Батырлар институты артына мол тарих қалдырған ұзақ даму жолдарынан өтті. Қай кезеңде де ол елінің, жұртының біртұтастығы үшін, тәуелсіздігі үшін қызмет етті деп анық айта аламыз. Батырлар институты тарихын зерттеу арқылы оның жаңа беттерінің нәтижесінде бүгінгі еліміздің тәуелсіздігінің іргесінің бекуіне септігін тигізетіндігі анық.

Түйін сөздер: батыр ұғымы, батырлар институты, тарихнама, трансформация.

XVIII ғасырдың аяғында батырлар институтының қазақ қоғамындағы саяси-қоғамдық өміріндегі рөлі айтарлықтай өзгерді. Бұл өзгеріс бірінші кезекте қазақ қоғамының Ресей империясының құрамына кіруімен тығыз байланысты болды. Осы кезеңде батырлар институтының дербестігі билік жүйесінде көрінді және бұрын қалыптасқан шеңберден бөліну құбылысы байқалды. Зерттеудің мәнін тереңірек түсіну үшін "батыр" ұғымының мазмұнына баға беру қажет. Батыр – бұл жекпе-жекке шыққан және қарсыластарын жеңген жауынгерлерге берілген атақ. Біздің көзқарасымыз бойынша, батырлардың көшпелі қоғамдағы қызметі XVIII ғасырдың аяғына дейін екі әрекетпен сипатталады: 1) керуен жолдарына немесе басқа аймақтарға тонау рейдтерін жасау және сол арқылы өзіндік әлеуметтік қажеттіліктерді қамтамасыз ету; 2) сыртқы жаумен күресте дала отрядтарына басшылық жасау.

Әрі қарай қоғамдық-саяси жағдайлардың өзгеруіне байланысты батырлардың қоғамдағы қызметі мен рөлі өзгерді. Егер XV–XVIII ғасырларда саяси билік үшін батырлар қарақшылық және әскери мақсаттардың құралы болса, онда XVIII ғасырдың аяғында олардың қызметінің бағыты өзгерді. Патша үкіметі хандар мен сұлтандардың қоғамдағы абсолютті билігінің әсерін азайту үшін батырлар институтының өкілдерін қолдады. Бұл өзгеріс батырлардың саяси-дипломатиялық қатынастарға араласуына әкелді.

Материал және зерттеу әдістемесі

Батырлар институтының тарихнамасын хронологиялық қағидат шеңберінде үш кезеңге бөлуге болады: революцияға дейінгі, кеңестік және қазіргі. Революцияға дейінгі кезеңге А.И.Левшин, А.И.Тевкелев, М.П.Вяткин және т.б. авторлардың еңбектері жатады. Кеңестік кезеңде батырлар институты зерттеу тақырыбы болған авторлар: Е.Бекмаханов, Н.Г.Аполлова, С.К.Ибрагимов, И.В.Ерофеева және т.б. Тәуелсіздік кезеңінде зерттеу мәселесі Т.К.Алланязов, А.Сейдімбек, З.Е.Қабылдинов және т.б. көптеген бірқатар авторлардың зерттеулерінде қарастырылып, кеңінен зерттелуіне мүмкіндік алды.

Батырлар институтына қатысты деректер РФ, Орынбор мемлекеттік архивінде және ҚР

Орталық мемлекеттік архивінде сақталған.

Мақалада сипаттамалық, салыстырмалы және жүйелік әдістер қолданылады. Сондай-ақ, кейбір фактілерді зерттеу кезінде ретроспективті әдіс және тарихи кезеңдеу әдісі қолданылды.

Нәтижелер және оны талқылау

Революцияға дейінгі кезеңнің тарихнамасында батырлардың рөлі әскери тарих саласына қатысты егжей-тегжейлі талданды. Белгілі орыс зерттеушісі А.И.Левшин қазақ-жоңғар соғыстарының барысын зерттей отырып, оларда танылған жекелеген батырларға баға берді. Мысалы, оның зерттеуінде Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек және т.б. қазақ батырларының есімдері аталды [1].

А.И.Тевкелевтің Кіші жүзге жасаған елшілік сапары кезінде жазған күнделігін зерделеу арқылы қазақ қоғамындағы батырлар рөлін қандай дәрежеде болғандығын білуге болады. Ресей елшісінің миссиясының сәтті аяқталуында және Әбілқайыр ханның Ресейлік елшілердің өмірін аман алып қалуда қазақтың ірі руларына сөздері жүріп, солардың қолдауына ие белгілі батырлар үлкен рөл атқарды. Бұлар – табын руынан шыққан Бөкенбай батыр, оның ағасы Құдайназар мырза, тама руынан шыққан Есет батыр және шақшақтан шыққан Жәнібек. Олар Тевкелевтің өміріне жасалған бірнеше қастандықтың бетін қайтарып, оның жоспарларына қарсы бағытталған арандатушылықтардың алдын алады. Ең шешуші сәттердің бірі 1731 жылы 10 қазанда орын алды, бұл уақытта шындығында Әбілқайыр хан

мен Тевкелев үстінен қозғалған сот іспетті оқиға орын алды. Ақсақалдар қандай мақсатпен келдің деп Тевкелевке тап береді. Тевкелев оларға өз миссиясы туралы айтып береді. Ал бұл, дала заңын бұзған Әбілқайыр ханды айыптауға негіз болады. Күтпеген жерден Әбілқайырхан еш ақталмастан, бодандық сұрағанда өз мүддесін көздегендігін айтады. Осыдан соңызаланған билер Тевкелевті де өлім жазасына кеседі, олардың ойынша ол елшінің емес, Ресейдің қазақтарға қарсы соғыс ашуы үшін «қырғыз-қайсақ әскерлерін көріп, барлау» мақсатында жіберілген барлаушы рөлін атқарған. Тевкелев өзін лайықты ұстап, елінің қазақтар сияқты боданға мұқтаж еместігін, керісінше қазақтар оның қамқорлығына мұқтаж екендігін мәлімдейді. Сөзінің аяғында ол ақсақалдардан, егер Ресей бодандығынан үзілді-кесілді бас тартатын жағдайда, оны шұғыл түрде отанына жіберулерін сұрайды. Өз шешімдерін шығарып қойған билерге бұл сөздердің әсер етуі екіталай еді. Бірақ келіссөздер барысын күтпеген жерден Бөкенбай батыр өзгертті. Ол өз руы атынан Ресей империясына адалдыққа ант еткісі келетіндігін мәлімдеді және бұл рәсімді бірінші боп өтуді Әбілқайыр ханға ұсынады. Хан кідірместен Құранды ұстап ант етеді, одан соң Бөкенбай, Есет, Құдайназар және өз жақтарына шығарып алған 27 старшындар ант береді [2].

А.И.Тевкелев күнделігіндегі жазылғандарды талдай келе, батырлар қазақ тарихындағы маңызды саяси шешімдерді қабылдауда негізгі шешуші рөл атқарғандығын түсінуге болады.

Кеңес кезеңінің тарихнамасында батырлардың бейнесі біржақты сипатталған. Сол жылдардағы идеология қағидаттары бойынша батырлар таптық күрестің шиеленісуінің негізгі қозғаушы күштерінің бірі ретінде танылды: тарихшылар батырлар институтының қызметін хандар мен сұлтандардың абсолютті билігіне қарама-қарсы күш ретінде сипаттады. Зерттеушілердің еңбектерінде хандар мен сұлтандар қоғамның қанаушылары, батырлар қарсы таптың жақтаушылары ретінде бейнеленген.

Тарихшы М.П.Вяткиннің айтуынша, батыр-әскери өнерді жақсы меңгерген, ақылдылығы, тектілігі, батылдығы бар адам. Батыр атағы сабақтастықты көздемеді, әр адам оны жеке иеленді. М.П.Вяткин өзінің зерттеуінде "батырлар атағының кең таралуы көшпелі қоғамның айрықша белгілерінің бірі" деп түсіндіреді [3]. Тарихшы Е.Бекмаханов батырлардың әлеуметтік, саяси күш ретінде қалыптасуына қоғамдағы әділетсіздік пен теңсіздік құбылыстары әсер еткенін атап өтті [4].

Н.Г.Аполлованың көзқарасы бойынша батырлар көшпелі қоғамның тұрақтылығын сақтауда үлкен рөл атқарды. Олар саяси билік пен қарапайым қоғам арасындағы тепе-теңдікті сақтайтын механизм ретінде қызмет етті. С.К.Ибрагимов орта ғасырлардағы және

қазіргі замандағы батырлар институтының қызметіне салыстырмалы талдау жүргізді. Жаңа заманда батырлардың езгіге ұшыраған таппен жақындасуы қоғамның дамуына ықпал етті.

Қазіргі тарихнамада осы институт қызметінің әскери-саяси және мәдени-әлеуметтік аспектілері жан-жақты қарастырылған. Бірқатар жұмыстарда жеке батырдың бейнесін мадақтау фактілері кездеседі.

Т.К.Алланиязовтың пікірінше, XIX ғасырдың басында қоғамда батырларды өзекті саяси-әлеуметтік мәселелерді шешуде танылған тұлғалар ретінде қабылдау процесі қалыптаса бастады. Мысалы, болашақ батыр тайпалар арасындағы жер-су қақтығыстарын бейбіт жолмен шешуде байқалуы мүмкін [5].

Ресей империясы кезеңіндегі қазақ батырларының саяси-тарихи қызметі туралы жаңа деректерді И.В.Ерофееваның жұмысынан табуға болады, оның зерттеу объектісі негізінен кіші жүздегі қазақ хандарының тарихы болды.

Батырлар институтының қызметіне дербес саяси-әлеуметтік жүйе ретінде назар аударған ғалымдардың бірі - А.Қ.Көшкімбаев. Оның көзқарасы бойынша, Орталық Азиядағы әскери қақтығыстар қазақ қоғамының Ресей империясының құрамына кіруіне байланысты біршама тынышталды. Бұл факторлар батырлардың қоғамдағы функциясының өзгеруіне ықпал етті: олардың әскери қызметіне сұраныс төмендей бастады.

А.Сейдімбектің еңбегі де құнды, ол ауызша халық шығармашылығын зерттеу арқылы батырлардың бейнелеріне ғылыми түсініктеме беруге тырысады. Оның жұмысында батырларды жырлаған Дина Нұрпейісованың шығармашылығына жан-жақты баға берілді.

Қазақ даласындағы саяси факторлар осы уақытта сұлтан Абылай мен оған жақын батырлардың есімімен тығыз байланысты болды. Ол Ресей империясының көмегіне сүйене отырып, қазақ қоғамының бейбітшілігін сақтауға ұмтылды. Оның Цинь империясымен саяси ұстанымы әсіресе сәтті нәтижелерге қол жеткізді. Абылай Ресейдің саяси билігі мойындаған қазақ билеушісі болып саналды. Патша әкімшілігімен қарым-қатынаста Абылай-сұлтан батырларды елші ретінде пайдалануға жиі жүгінетін. Шынында да, жоңғар шапқыншылығы кезінде олардың халықты қорғаудағы ерліктерін патша әкімшілігі жақсы білетін еді. Батырлар институтының саяси-әлеуметтік тұрғыдағы рөлі артты. Бұрын олар соғыс қимылдары мен рейдтерге қатысқан, ал жоңғар соғыстарынан кейін тарихта батырлардың дипломатиялық миссияларға қатысу фактілері де көрініс табады. Бұған мысал ретінде біз 1760 жылдары Қабанбай батыр Қытайға елшілік сапармен келген кезде көреміз [6].

XVIII ғасырдың ортасында Ертіс өңірінде Ресей империясының әскери желілерінің нығаюымен көшпелі қазақтар арасындағы шекаралық қақтығыстар жиілеп кетті. Батыс Сібір аймағындағы қазақтардың шекаралық аймақтарды бұзуы архив құжаттарында жиі тіркелді. Осы мәселелер бойынша Абылай Сібірдегі Ресей империясының өкілдерімен жиі хат алмасып тұратын. Оның басты мақсаты қазақтардың шекара ережелеріне бағынуын жүзеге асыру және Ресей әскери гарнизондарымен қақтығыстардың алдын алуды бақылау болды. Мысалы, 1748 жылы 15 маусымда Абылай Ертіс әскери межесінің бастығы Я.Павлуцкийге Атығай Әлімбет руының атақты батырының отбасы мен адамдарының оралуы туралы хат жазады: "Патшайымнан мейірімділік күтудеміз. Сол үшін полковник Яков Степанович мырзаға Абылай-сұлтан Орта ордасынан тағзым етемін. Сонымен қатар, менің сұрайтыным: қырық сегіз адам тұтқынға алынып, олардың он біреуі қайтыс болды, жиырма төрт бас мал қуылды, он үш киіз үйдің іші алынды, мың екі жүз жылқы ұрланды; төрт жүз қайтарылды, ал сізде бәрі бар. Біз барлық мейірімді патшайымның адамдары болдық, және біздің адамдарымызды, малдарымыз бен жылқыларымыздың көптеген өтініштері бойынша берулерін сұраймыз. Ал берілмеу себебін білмедім" [7].

Абылай Ресей билігімен бірлесіп шекара маңындағы мәселелерді шешу бойынша үлкен жұмыс атқарды. Айта кету керек, патша әкімшілігі тату көршілік қатынастардың принциптерін

де ұстанды. Себебі, бірқатар ұрпақтардың көші-қон маршруттарында шекара сызықтарының бұзылуының көріністері байқалды. Шекара бекіністерінің тәртібін бақылау мәселелері бойынша Абылай сұлтан патша әкімшілігінің өкілдерімен тығыз байланыста болды. Қазақ батырлары үшін XVIII ғасырдың ең маңызды оқиғаларының бірі қазақ-жоңғар (қалмақ) соғысы және соған байланысты туындаған сыртқы саяси қайшылықтар болды. XVIII ғасырдың 50-жылдарында бір жарым ғасырға созылған қазақ-жоңғар соғысының соңғы кезеңі өтті. Бір жағынан, осы уақытта Жоңғар мемлекеті билік үшін күрес пен ішкі жанжалдың салдарынан құлдырай бастады. Осы позицияны тиімді пайдаланып, Цин империясы Жоңғар иеліктеріне басып кіріп, оларды өзіне бағындырды. 1756 жылы Цинимпериясы Жоңғар мемлекетін жойғаннан кейін оның халқы Ресей империясының құрамында болған қазақ жеріне қоныс аудара бастады. Жоңғар көсемі Амурсанды қуған қытайлар да Орталық Азия жеріне көшті. Осы уақытта Абылай сұлтан жоңғарды қазақ жерінде емес, қазақ-қытай шекарасында ұстауға тырысты [8].

Абылай сұлтан бастаған қазақ батырлары жоңғар билеушілерінің ішкі дауларына араласып, оларды өз пайдасына пайдалана білді. Абылай-сұлтан Ресей империясымен тұрақты қарым-қатынас орнатты, сондай-ақ елшілікке өзінің сенімді серіктестерін жіберді. Ресей билігі де қазақ сұлтандарымен тығыз қарым-қатынаста болуға ниетті. Абылайдың серіктері негізінен батырлар болды және ол оларды дипломатиялық қызметке тартты.

Мысалы, ол Атығай руынан Құлеке батырды Ертістің оң жағалауында орналасқан орыс бекіністеріне жіберді. Мақсат олардан оқ-дәрі сатып алу туралы келісімге қол жеткізу болды.

Сол кездегі батырлардың қоғамдық-саяси қызметінің көп бөлігі Сұлтан Абылайдың саясатымен тікелей байланысты болды. Ресей империясының мойындауымен ол Орта жүздің билігі кезінде батырлар институтының қызметін тиімді пайдалануға ұмтылды. Патша үкіметіде оның әрекеттеріне айтарлықтай қолдау көрсетті. Бірқатар батырлар тархан лауазымына жетті. Солардың бірі-Жәнібек-батыр-1742 жылы қазақ батырларының арасында бірінші тархан болды. 1742 жылы Орынбор губерниясының генерал-губернаторы И. Неплюев Сыртқы істер алқасына жазған хатында Шақшақ Жәнібек-батыр туралы айтады: "ол өзінің беделі мен ықпалымен тіпті хандар мен сұлтандардан да асып түседі. Қазақ халқы оныңәрбір сөзін тыңдайды. Ол Шыңғыс емес, бірақ ол өте ақылды, сондықтан ол өзін ең жақсы деп санайды"[9].

Орта жүздің Ресейге, оның ішінде Орынбор мен Орскіге жақындығы үлкен сәттілік деп атауға болады, бұл осы қалалардың архив қоймаларындағы қазақтардың тарихына қатысты мәліметтердің сақталуына әсер етті. Осы кезеңде батырлар институтының әскери- саяси беделі бұрын-соңды болмаған деңгейге жетті. Олардың әрекеттері Цинь мен Жоңғар хандығымен әскери қақтығыстарда айқын көрінді. Жоңғарларды тезірек жену және округтегісаяси жағдайды реттеу үшін Цин патшалығының өкілдері Абылай бастаған қазақ әскери отрядтарын біріктіріп, өз жағына тартуды ұйғарды. Бірақ Абылай қазақ батырларының отрядтарының Қытаймен одақтасуына жол бермеді: қазақ даласына шашылған жоңғар әскерлерінің қалдықтарын жоюға келген Қытай қазақтарды бағындырып, нығая бастайды деп қорықты. Қытай әскерлері қазақ отрядтарының жанында қашып кеткен жоңғарларға шабуыл жасағысы келді. Ал қалмақтарды тезірек жену үшін қытай әскері қазақтарды оларға қосылуға үгіттеді. Бірақ Құлсары батыр мен Абылайды басқарудың шебер және ұтымды жүйесін негізге ала отырып, бірде-бір қазақ батыры Қытай армиясына қосылмады. Батырлар Қытайдың ықтимал шабуылын болжап, жақындап келе жатқан қытай армиясына қарсы шабуылға шығатын отрядтар ұйымдастырып, өз жерлерін қорғай бастайды. Бұл дайындықты Құлсары-батыр ұйымдастырып, басқарды. Қытай әскері Ресей билігіндегі қазақ жерлеріне кіргенде, Абылай да өз әскерімен оларға қарсы шықты. Бірақ әскери отрядтар сұлтанның бұйрығынсыз ешқандай әрекет жасаған жоқ.

Қытай әскерлері азық-түлік тапшылығына байланысты өз жерлеріне оралуға мәжбүр болды, ал Абылай-сұлтан оларды өзі шығарып салуға барды. Осы жерден сұлтан қазақ-қытайшекарасына жеткенше қытайларды өзінің әскери отрядымен қадағалап, бақылап отырғанын көруге болады. Ресей әкімшілігі сондай-ақ қазақ әскерлерінің қозғалыс барысын бақылап отырды, осыған

байланысты олар қытай әскерлеріне тактикалық тұрғыдан басымдық бермеді.

Сол кезде Орта және Кіші жүз қазақтары мен Ресей арасындағы қарым-қатынас жақсы болды, бұл мемлекетаралық шекарамен байланысты болды. Қазақ-орыс шекарасында және Ресей әкімшілігі салған әскери бекіністер ауданында өмір сүрген қазақтардың бір бөлігі Ресей империясының аймақтағы билігін мойындады. Батыс Сібір қазақтарының Ресейге қосылу процесі баяу, бірақ тұрақты қарқынмен жалғасты. XVIII ғасырдың аяғында жергілікті қазақ батырлары мен старшиналары Ресей билігін тани бастады. Мұның бәрі шекаралас аймақтардың халықтары бір билікке бірігіп, бейбіт өмір сүруі керек деген ұранмен аймақтағы бірлікті қамтамасыз ету үшін жасалды. Осындай саяси ұстанымдарға байланысты кейбір қазақ батырлары XVIII ғасырдың соңғы ширегінде Батыс Сібір мен Арал өңіріндегі Ресей билігін өз еркімен мойындады. Олардың қатарында Тоқтағұл Сейітов, Қазақбай Дербісалиев, Сүгір Құлниязов, Саты Мырзақұлов патша әкімшілігін тану туралы өтініш білдірген батырлар болды. Осылайша, Ресей билігінің танылуы батырлар арасында кең таралды. Олардың көпшілігі, барлық жүздерге немесе барлық қазақтарға белгісіз болса да, өз тайпаларының арасында өте танымал болды. Ресей билігіне қосылудың тиімділігін түсінген қазақ руларының билеушілерінде батырлардың рөлі жоғары болды.

XIX ғасырдың басында батырлардың қазақ қоғамындағы өмірі біртіндеп өзгерді, алайда олардың институты өзінің дала дәстүрлерін сақтап қалды. Қазақ даласының бір бөлігінің халқы Ресей империясының қол астындағыларға айналғаннан кейін барлық облыстарда өзгерістер болды, бұған орта және кіші жүздердегі ескі хандықтың жойылуы ықпал етті. 1822-1824 жылдары жүргізілген әкімшілік-саяси реформалар қазақ жерінде Орта жүздегі хандық институтының жойылуына, сондай-ақ Сұлтан билігінің отарлық басқарудың жергілікті аппаратына қосылуына әкелді. Осылайша, әкімшілік реформа барысында қазақ орта жүзі аға сұлтандар (аға-сұлтандар) басқаратын әкімшілік аудандарға, ал Кіші жүз үшке бөлінді: Батыс, орта және шығыс, сұлтандар басқарды. Осы реформадан кейін әскери жүйеге бұрын батырлар деп саналған, бірақ оқу орнын бітіргені туралы бірде-бір қағазы жоқ адамдарды мемлекет те, қоғам да мойындамаған кезде өзгерістер енгізілді. Сондықтан мемлекеттік атақ алуға үміткер батыл, батыл адамдар үшін оқу орнын құру қажеттілігі туындады.

Бірте-бірте қоян-қолтық ұрыстарда немесе әскери шайқастарда немесе рейдтерде жеңіске жету арқылы қоғамның назары мен құрметіне ие бола алатындығы туралы өткен

түсінік пайда бола бастады. Осылайша, генерал-губернаторлықтың астанасы – Орынбор қаласында - 1825 жылы 2 қаңтарда асыл қазақтардың делегациясы орналасқан Неплюев әскери училищесі құрылды. Ашылу салтанатына Кіші жүз ханы Шерғазы Айшуақов бастаған делегация шақырылды. Бұл мектеп негізінен әскери болды, ол армияға офицерлер дайындады, бірақ студенттер азаматтық пәндер бойынша жан-жақты білім алды. Осыған ұқсас әскери мектеп Омбы қаласында – Батыс Сібір генерал-губернаторлығының орталығында ашылды, онда олар Орта жүз дворяндарының балаларын қабылдай бастады. 1826-1845 жылдары ол Сібір сызықтық казак мектебі, ал 1845-1866 жылдары Сібір кадет корпусы деп аталды. Омбы және Орынбор оқу орындарын бітіргеннен кейін түлектер жан-жақты еуропалық білім алып, іс жүргізу тілін меңгеріп, жазбаша орыс және араб, Шет және шығыс тілдерін, сондай-ақ әскери және азаматтық мамандықтарды оқыды. Сонымен қатар, түлектер әскери немесе азаматтық Мемлекеттік қызметке кіру құқығымен әскери атақтар алды.

Қолда бар мәліметтерге сәйкес, Омбы әскери училищесін бірнеше көрнекті қазақ қайраткерлері бітірген: Шоқан Уәлиханов, оның ағасы Махмұт және Гази-Болат Губайдуллин. Олардың барлығы мемлекеттік қызметте болды және офицерлік шендерге ие болды. Олардың ішінде Орталық Азия мен Шығыс Түркістанның тарихын, географиясы мен этнографиясын зерттеуге елеулі үлес қосқан көрнекті саяхатшы, ғалым Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов ерекше орын алады. Сондай-ақ, Орынбордағы Неплюев әскери мектебінің қабырғасынан қазақ тарихы мен мәдениетінде танымал болған ағайынды Әли Мұхаммед пен Тілеумұхаммед Сейдалиндер,

Мұхамбет-Салық Бабажанов және басқалар шықты [10]. Қазақ хандары мен Кіші жүз сұлтандарының әулеттерінен шығып, олар Неплюев кадет корпусында оқуды бітіргеннен кейін мемлекеттік қызметте одан әрі мансаптық ілгерілеумен қалды және Кіші жүз қазақтарының тарихы мен этнографиясын зерттеуге елеулі үлес қосты.

Батырлардың қоғамдық-саяси қызметі әлі де кейбір облыстарда сақталған. Арнайы оқу орнын бітіргені туралы біліктілік құжаты болмаса да, олардың қоғамдағы беделі мен ықпалы жоғары болды. Бұл, әрине, халық жадында сақталған дәстүрмен байланысты болды. Бірақ Ресей империясының әскери оқу орындарында білім алған және арнайы атақтар алған әскери мамандардың қызметі басқаша болды. Олар сондай-ақ халық арасында қызмет етіп, заң аясында барлық жұмыстарды атқарып, Ресей билігі мен қазақ халқы арасындағы байланыстырушы тетікке айналды.

Тұжырым

Батырлар институты қызметінің бағыттары Ресей империясына қосылғаннан кейін айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Батырлар жауынгерлік миссияның құралы ретінде ғана емес, қоғамның саяси-әлеуметтік мәселелерін шешетін істерге тартыла бастады. Ресей империясының әкімшілігі қоғамдық пайдалы істерде ерекшеленген батырларды мемлекеттік наградалармен марапаттады және оларға қызметтің жаңа бағыттарын ұсынды. Қазақ батырлар институтының қызмет жүйесіндегі өзгерістер, жоғарыда айтылғандай, қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті жоюға алып келді. Бұрын қоғамда авторитарлық биліктің қайнар көзі болған хандар мен сұлтандардың беделі әлсіреп, батырлар институты әкімшілік басқарудың бірқатар міндеттерін өз мойнына алды.

Әдебиеттер тізімі

1. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 75-бет;
2. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. III том. Журналы и служебные записки дипломата А.И.Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731- 1759 гг). Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 56-57 бет;
3. Вяткин М.П. Батыр Сырым. М.: Издательство АН СССР, 1947. 110-бет;
4. Бекмаханов Е. К вопросу о социальной природе батыров (XIX век) // Вестник АН КССР. 1947. № 1. 62-64-бет;
5. Алланиязов Т.К. Очерки военного дела кочевников Казахстана. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. 12-20 бет;
6. Из истории Великой степи (последняя четверть XVIII в.). Сборник документов /Под. ред. З.Е. Кабульдинова. Составитель: В.А. Сирик. Алматы: Литера-М, 2020. 145-бет;
7. ҚР ОМА. 11-қор, 1-тізім, 24-іс, 47-бет;
8. Ерофеева И.В. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). Алматы: Аркаим, 2001. 66-бет;
9. Даланын дара ділмарлары. Алматы: ЖШС Қазақстан баспа үйі, 2001. 145-бет;
10. ҚР ОМА. 25-қор. 1-тізім, 19-іс, 18-бет.

References

1. Levshin A. I. description of Kirgiz-kazachikh, or Kirgiz-kaisatskikh, Ord and stepey. Almaty: Category, 1996. page 75;
2. History of Kazakhstan in Russian history XVI-XX centuries. Volume III. Journal and servants of the diplomat A. I. Tevkeleva on history and Ethnography of Kazakhstan (1731-1759). Almaty: Dyke-Press, 2005. pp. 56-57;
3. Vyatkin M. P. Batyr Syrym. M.: Izdatelstvo an USSR, 1947. p. 110;
4. Bekmakhanov E. K. on the issue of the social front of Batyrov (XIX VEC) // Vestnik of the USSR. 1947. No. 1. pp. 62-64;

5. Allaniyazov T.K. Essays on the war of the kochevnikov of Kazakhstan. Almaty: fund"XXI Vek", 1997. pp. 12-20;
6. history of the Great Steppe (after the fourth XVIII century). "I'm sorry," he said. Ed. Z. E. Kabuldinova. "I Don't Know," He Said. Almaty: Litera-m, 2020. page 145;
7. SECONDARY SCHOOL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. Fund 11, List 1, case 24, page 47;
8. Erofeeva I. V. symbol of the Kazakh state (present middle and new time). Almaty: Arkaim, 2001. Page 66;
9. Individual dilemmas of the Steppe. Almaty: Kazakhstan publishing house LLP, 2001. p.145;
10. SECONDARY SCHOOL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 25-Foundation. List 1, case 19, page 18.

ИНСТИТУТ БАТЫРОВ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ И ЕГО ТРАНСФОРМАЦИЯ XVIII-XIX ВВ.

М.О. ЖУМАГАЛИЕВА* , Г.Б. ИЗБАСАРОВА

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

*E-mail: moldir_zhumagaliyeva01@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается становление института героев и анализируется история развития как института. Дается обзор историографии института героев, дается оценка роли и деятельности института героев в казахском обществе с анализом работ авторов, встречающихся при изучении рассматриваемой проблемы. Институт героев-предмет исследования, рассматриваемый в исследованиях современных авторов как в дореволюционный, так и в советский период. Труд А. И. Левшина, дневник посольского визита А. И. Тевкелева, М. П. Вяткина и др. поскольку работы авторов дают первые сведения об Институте героев, в статье приоритет отдавался анализу основных мыслей и мнений авторов в этих произведениях. Анализируя мнения об Институте героев в трудах авторов разных периодов, показана история института героев в казахском обществе XVIII-XIX веков и ход его трансформации. Проанализированы предпосылки трансформации института героев, основной причиной которой является присоединение Казахстана к России. Анализируются последствия изменений в институте и влияние на общество. Институт героев прошел долгий путь развития, оставив после себя богатую историю. Можно однозначно сказать, что в какой-то период он служил для единства, независимости своей страны, народа. Благодаря изучению истории Института героев, в результате его новых страниц становится ясно, что это способствует укреплению независимости нашей страны.

Ключевые слова: понятие батыр, институт батыров, историография, трансформация.

THE INSTITUTE OF BATYRS IN KAZAKH SOCIETY AND ITS TRANSFORMATION OF THE XVIII-XIX CENTURIES.

M.O. ZHUMAGALIEVA* , G.B. IZBASAROVA

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*E-mail: moldir_zhumagaliyeva01@mail.ru

Annotation. This article examines the formation of the Institute of heroes and analyzes the history of development as an institution. An overview of the historiography of the Institute of Heroes is given, an assessment of the role and activities of the Institute of heroes in Kazakh society is given with an analysis of the works of the authors encountered in the study of the problem under consideration. The Institute of Heroes is a subject of research considered in the research of modern authors both in the pre-revolutionary and Soviet periods. The work of A. I. Levshin, the diary of the embassy visit of A. I. Tevkelev, M. P. Vyatkin, etc. Since the authors' works provide the first information about the Institute of Heroes, the article gave priority

to the analysis of the main thoughts and opinions of the authors in these works. Analyzing the opinions about the Institute of Heroes in the works of authors of different periods, the history of the institute of heroes in the Kazakh society of the XVIII-XIX centuries and the course of its transformation are shown. The prerequisites for the transformation of the Institute of heroes, the main reason for which is the accession of Kazakhstan to Russia, are analyzed. The consequences of changes in the institute and their impact on society are analyzed. The Institute of Heroes has gone a long way in development, leaving behind a rich history. We can definitely say that at some point he served for the unity and independence of his country and people. Thanks to the study of the history of the Institute of Heroes, as a result of its new pages, it becomes clear that this contributes to strengthening the independence of our country.

Key words: the concept of batyr, the institute of batyrs, historiography, transformation.